

3. Macfie A.L. The Eastern Question, 1774-1923 / A.L. Macfie. — London ; New York : Longman, 1989. Rev. ed., 1996.
4. Özcan A. «Empire, Ottoman» / Özcan Azmi // Encyclopedia of Western Colonialism since 1450 / edited by Thomas Benjamin. — Macmillan Reference USA, 2007. — Vol. 1. — P. 407-416.
5. Yapp M.E. The Making of the Modern Near East, 1792-1923 / M.E. Yapp. — London : Longman, 1987.
6. Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Preliminary Considerations / A. Fisher // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 3/4 (1979-1980). — P. 215-226.
7. Kortepeter C.M. Gazi Giray II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-94 / C.M. Kortepeter // The Slavonic and East European Review 44. — No. 102 (1966). — P. 139-166.
8. Scott H.M. The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775 / H.M. Scott. — Cambridge : Cambridge University Press, 2001. — P. 232.
9. Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681 / Victor Ostapchuk // European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / eds. Gábor Kámrán, Lovro Kunčević. — Leiden ; Boston : Brill, 2013. — P. 123-52.

Отримано: 15.06.2017.

Світлана Каюк
(Дніпро)

РОСІЙСЬКЕ VS ОСМАНСЬКЕ ДІЛОВОДСТВО: КОЗАЦЬКІ ПРИКОРДОННІ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст.

Остання чверть ХVІІІ ст. позначилася значним загостренням зовнішньополітичних протиріч у стосунках Російської та Османської імперій. Дві невдалі (для османської сторони) війни, втрата Північного Причорномор'я та Приазов'я, а найголовніше – Криму, болісно позначилися на становищі Османської імперії, поглибивши її кризу¹. В той же час Російська імперія насолоджувалася своїми завоюваннями, підтримуючи та забезпечуючи їх на всіх фронтах: дипломатичному, ідеологічному, інформаційному тощо. Отже, своєрідна «гібридна війна» вдало здійснювалася російськими урядовцями упродовж останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Відомий «грецький проект» князя О. Безбородька щодо відновлення Візантійської імперії на північних берегах Чорного моря, схвалення православної церкви і відповідна офіційна риторика щодо захисту «поневолених» православних народів у межах мусульманської імперії забезпечували ідеологічну підтримку російських завоювань. Важливу роль відігравали російські дипломати, які зобов'язані були створювати відповідний фон: в європейських країнах забезпечувати «правильне» сприйняття політиками і суспільством самого права на завоювання, в Османській імперії – всіляко відволікати постійними дрібницями і натяками на неспроможність турків контролювати свої прикордонні тери-

торії (та, відповідно, дотримуватися міжнародних угод) від головного – завоювання Росією Криму. Саме таку місію було покладено на російських послів у Стамбулі: спочатку О.С. Стахієва (посол у Стамбулі 1775-1781 рр.), а потім Я.І. Булгакова (російський посол та повноважний міністр при Порті у 1781-1789 рр.).

Головним завданням О.С. Стахієва було досягнення реалізації Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р., адже Порта не визнавала незалежності Кримського ханства, перешкоджала проході російських кораблів через протоки². Тож влітку 1778 р. О.С. Стахієв оголосив припинення дипломатичних відносин і з усією російською місією виїхав зі Стамбулу. Такий вдалий дипломатичний крок додав сумнівів турецьким урядовцям щодо відправки військової експедиції до Криму. А вже 21 березня 1779 р. завдяки зусиллям О.С. Стахієва була підписана Айналі-Кавакська конвенція, яка доповнювала й розвивала Кючук-Кайнарджийський мир³. Головним питанням конвенції, безумовно, було незалежне від Османської імперії існування Кримського ханства, невтручання у справи татар, а відтак відповідна підготовка до завоювання Криму Російською імперією. Тому перші артикули конвенції були присвячені врегулюванню татарських справ. Однак вже у V артикулі, присвяченому Очаківській області та її новому статусу в межах Османської імперії (тобто, достатньо важливим територіальним змінам) йшлося про запорозьких козаків, які після знищення Нової Січі у 1775 р. перейшли до Османської імперії.

Отже, вирішення «козацького питання» для російських дипломатів було важливішим, ніж становище християн у Молдавському та Волоцькому князівствах (арт. VII) та, навіть, вільного проході кораблів з Чорного до Білого морів (арт. VI). Тож цей V артикул, особливо його 3 пункт, вартий уваги: «Для избежания всяких новых замешательств между обеими Империями, Блистательная Порта обещает во удовлетворение второго артикула мирного трактата, выдать Российскому Императорскому Двору перебежавших в ея области Запорожских казаков, ежели они похотят воспользоваться амнистией, жадуемой им из единого беспримерного великодушия и человеколюбия Ея Императорского Величества, Всепресветлейшей и Всемилосерднейшей Самодержицы Всероссийской; а в противном случае Оттоманское Правительство обязуется оных Запорожских казаков по сю сторону Дуная перевести, и поселить внутри Турецких областей столь далеко, сколь возможно будет от Черного моря»⁴.

Така амністія дійсно відбулася, інформацію щодо неї було передано колишнім запорозьким козакам, які відтепер перетворювалися на задунайських: вже 5 травня 1779 р. Катерина II видала маніфест «О выводе воинских нижних чинов, крестьян и поселившихся людей, самовольно отлучившихся за границу»⁵. Імператриця оголошувала амністію і прощення всіх російських підданих (втікачів і дезертирів), якщо вони упродовж року повернуться на батьківщину. Пункт другий маніфесту спеціально пояснював, на які саме категорії населення поширювалася влада цього документу, називаючи і запорозьких козаків. У 3 пункті маніфесту їм обіцялися воля і власний

вибір занять: військова служба чи вільне поселення в будь-яких місцях, «чего ради бывших Запорожских казаков и других ушедших из Малой России и Новороссийской и Азовской губерний заграницы до состояния сего указа, начинаются в последних двух губерниях довольные и несомненно плодоносие обещающие земли, при всех к пропитанию и продаже избытков своих достаточных способах, легкости и безопасности»⁶. Однак сам факт, що у 1780 р. амністія була повторена, свідчить про небажання запорожців повертатися до Російської імперії⁷. Навпаки, саме у ці роки спостерігаємо збільшення уваги російських урядовців, прикордонних чиновників, а відтак й агентів та шпигунів до місць перебування запорозьких козаків у турецьких володіннях, де їхня кількість постійно збільшувалася⁸.

Не менш важливим для розуміння подальших прикордонних суперечок та участі у них російських дипломатів є посилення у Айналі-Кавакській конвенції на другий артикул мирного трактату. Мова йде про Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р., 2 артикул якого обумовлював знаходження на території імперій злодіїв, зрадників та інших подібних людей з іншого боку кордону: «таковые ни под каким претекстом не должны быть приняты, ниже охранены, но непосредственно должны быть возвращены, или по крайней мере выгнаны из области той Державы, в коей они укрылись ... исключая только тех, кои в Российской Империи приняли Христианский закон, а в Оттоманской Империи приняли закон Магометанский. Равным образом, если некоторые из подданных обеих Империй, как Християне, так и Магометане, учиня какое либо преступление, или иное что, по какой бы то причине не было из одной Империи прибегнут в другую, таковые, когда будут требованы, непосредственно должны быть возвращены»⁹. Подібне зауваження було вигідне російській стороні: упродовж XVIII ст. спостерігалися як масові переселення (як, наприклад, некрасовців), так й поодиноких втікачів з Російської до Османської імперії, яка для прикордонного населення виглядала більш привабливою¹⁰. Отже, до розв'язання «козацького питання» на дипломатичному рівні Російська імперія підготувалася завчасно, до того моменту, як це питання гостро постало після знищення Нової Січі у червні 1775 р. Російські дипломати мали можливість розв'язання аналогічних питань, посилаючись на відповідні артикули міжнародних договорів.

Підготувалася до дипломатичного «розв'язання» питання щодо територій Північного Причорномор'я й Порта, залишивши у договорах багато сумнівних висловів, які дозволяли втручатися у внутрішнє життя Кримського ханства, маневрувати щодо нових прикордонних земель¹¹. Однак в цілому зі своїм завданням О.С. Стахіїв блискуче впорався: 1778 р. Османська імперія лише відправила до Кримського півострова свою ескадру, але ніяких військових дій не розпочала. А вже 1779 р. була підписана Айналі-Кавакська конвенція і пристрасті на деякий час вгамувалися. Наступні два роки перебування О.С. Стахіїва у Константинополі були присвячені дипломатичній підготовці захоплення Криму Росією. Він підтримував тісні контакти з російським військовим керівництвом, яке

продовжувало знаходитися у південноукраїнському регіоні, та дипломатичним представництвом у Бахчисараї¹².

1781 р. у Стамбулі з'явився новий російський посол Я.І. Булаков – досвідчений дипломат, який мав багато відповідних кар'єрних досягнень: під керівництвом М.В. Рєпніна брав участь у підготовці розподілів Речі Посполитої у Варшаві, а 1774 р. – у підготовці та укладенні Кючук-Кайнарджийського договору. 1777 р. Я.І. Булаков супроводжував М. В. Рєпніна на конгресі у Тешині, що відбувався у справах Баварії. А вже 1781 р. разом з Г.О. Потьомкіним підписав акт розмежування Новоросійської губернії з польською Україною. Отже, призначення Я.І. Булакова на посаду російського посла в Османській імперії підкреслювало надзвичайну важливість місії, яка на нього покладалася найвищими урядовцями Російської імперії. До завдань Я.І. Булакова входило не тільки закріпити успіхи, яких досягла Росія у попередні роки, а й підготувати відповідну реакцію Порти на завоювання Криму, а відтак максимально відтягнути нову війну. Найголовнішим і найскладнішим завданням було послабити враження або відволікти увагу від захоплення Кримського ханства у 1783 р. Тож Я.І. Булакову знадобилися неабиякі зусилля й талант, щоб такої мети досягнути. Для досягнення мети використовувалися всі засоби дипломата: підкуп османських урядовців, справжня акторська гра із задіянням представників дипломатичних місій Англії та Франції, ризик при демонстрації військових можливостей Росії, яких насправді не було. Не обходилося й без фальсифікації даних щодо порушень мирних домовленостей османською стороною. Останнє стає зрозумілим, якщо порівняти листи-донесення російського посла до Порти щодо прикордонних порушень.

Колосальні інформаційні можливості для українських істориків при введенні до наукового обігу османських документів неодноразово підкреслювалися на численних конференціях. Нарешті, довгоочікуване стало можливим передусім завдяки публікації О. Середою документів з фондів Урядового Османського архіву в Стамбулі¹³. Так, 01.03.1778 р. датується телхіс (короткий виклад, письмова доповідь великого везіря перед султаном) щодо розміщення козаків на Делігьолі (Тилігул), ініційована, ймовірно, відповідним донесенням-скаргою О.С. Стахієва. В ньому йшлося про запорозьких козаків, яких в Османській імперії часто називали «поткали козаки», які здійснювали крадіжки і злочини неподалік Очакова. Частина запорозьких козаків дійсно у цей час знаходилася там. Такі їхні дії є цілком можливими і передбачуваними, як завжди на кордоні, особливо у той час, коли цей кордон точно не встановлений. У них могли брати участь будь-які люди, не обов'язково козаки, а й місцеве населення, й російські військові або дезертири, які легко перетинали умовний кордон з метою наживи і контрабанди. Тож не вдаючись до деталей, не з'ясовуючи часто, хто насправді є ці люди, російські урядовці відразу відносили їх до козаків. Однак у даному випадку цікавим є наступні спостереження великого везіря: «З цього приводу були написані звинувачувальні документи сумнівної до-

стовірності й відправлені від нього особисто. Таким чином [росіяни] постійно нас турбують. При всіх випадках згадуваний [російський офіцер] знову може проводити розпитування і потребуватиме відповіді, відповідно нагляду над згадуваним озером зі сторони Очакова»¹⁴. Тож великий везір пропонував покласти нагляд над озером на коменданта фортеці. У даному випадку цікавим є те, що такий дрібний епізод, яких безліч трапляється на будь-якому кордоні, був доведений до відома і викликав відповідну увагу з боку найвищих османських чиновників. Це було безсумнівним успіхом російських дипломатів. Тим більше, що передчуття везіря стосовно сумнівності цих даних, виявилися вірними.

Використання російськими дипломатами прикордонних непорозумінь для вирішення більш важливих зовнішньополітичних питань, особливо з метою дорікнути у неможливість контролювати прикордонні терени, а відтак, насправді, просто відволікти увагу на дрібниці, особливо помітні завдяки наступному документу, який наводить О. Середа. Це лист-донесення російського посла в Стамбулі Я.І. Булгакова до Високої Порти, який орієнтовно датований березнем 1785 р. і який стосується інцидентів на російсько-турецькому кордоні на Південному Бузі. Російський посол звинувачував османських чиновників у нерозв'язанні і непокаранні розбійних нападів, які начебто здійснювали запорозькі козаки, що в той час служили турецькому султану.

У своєму листі Я.І. Булгаков доводив, що запорозькі козаки та подібного роду розбійники з турецької сторони пограбували «будинок торговця на ім'я Кабр (Фабр), який є підданим Росії, що проживає на російській території на протилежному березі ріки, а після цього ще й будинок єврея, підданого Росії, й вони ж вбили людину»¹⁵. Однак, за повідомленням Я.І. Булгакова, ці розбійники не тільки не були покарані, але й продовжували влаштовувати подібне, а саме: більша частина розбійників-козаків переходується в очереті на очаківській стороні р. Буг, якщо територія не охоронялася, вони швидко переправлялися і влаштовували свої злочини. Начебто, всі ці повідомлення російський посол отримав від прикордонного генерала. Тому він черговий раз наголошував: «Всупереч тому, що вимагалося повернути награване майно і [здійснити] вигнання тих розбійників, які перебували на протилежному [російському] березі ріки, у цей раз знову [необхідно] наголосити на виконанні умов і вимог договірних угод, за якими згадувані козаки і подібного роду розбійники мають бути вигнані з тих районів»¹⁶. Очевидно, що Я.І. Булгаков нарікав на невиконання Кючук-Кайнарджийського договору та Айналі-Кавакської конвенції.

Це донесення російського посла в Стамбулі цікаво порівняти з дещо схожим за змістом і персонажами справи документом, але складеним з іншого боку кордону – російського, ймовірно, тим самим генералом, про якого згадував Я.І. Булгаков. Це є рапорт російського генерал-поручика П.А. Текелія до генерал-губернатора і головного господаря всієї Південної України Г.О. Потьомкіна, який зберігається в Російському державному військово-історичному ар-

хіві (далі – РДВІА)¹⁷. Подібний інцидент на кордоні дійсно мав місце, з єдиним застереженням: в ньому не брали участі колишні запорозькі козаки. П.А. Текелій, який свого часу керував операцією знищення Запорозької Січі влітку 1775 р., умів відрізнити козаків від інших людей прикордоння. Більше того, детально переказуючи суть справи – напад на будинок француза Фабера, інформацію свідків, він зазначив, що у пограбуванні брали участь інші люди (прізвища яких чітко вказані), які проживали з російського боку кордону. Серед них були й колишні російські військові у відставці, що мешкали неподалік і добре знали потерпілого або працювали на нього. Сам П.А. Текелій називає їх гайдамаками. Так, у своєму рапорті Г.О. Потьомкіну П.А. Текелій переказував свідчення садівника Фабера, який розпізнав серед нападників «живущий наперед сего у отставного порутчика Ткачика при рыбной ловле Яков Литвин, а у Фабера отставной пикинер Алексей Чернов...»¹⁸. Жодної згадки про запорозьких козаків у даному документі немає. Тобто мова йшла про звичайну кримінальну справу у прикордонному російському регіоні, у якій брали участь і російські, і турецькі піддані (визначення абсолютно умовні), і яких могло бути безліч щодня.

Але саме цій справі, невідомо з яких причин, довелося стати приводом до міжнародного розголосу настільки, щоб зберегтися навіки. Добре, що надто бюрократизована російська діловодна система зберегла на століття такі дрібниці, щоб сьогодні стало можливим спростувати фальсифікації та ідеологічні конструкції минулих століть. В даному випадку російському послу не пощастило у звинуваченні козацтва. Жодного запорожця серед нападників не було. Хоча насправді прикордонних сутичок, за участю колишніх російських (теперішніх турецьких) запорожців, кримінального характеру в той час було чимало. Подібні приклади збереглися в тих же російських архівах, але свідчили вони більше про повсякденні реалії прикордонного життя, ніж про високу політику.

Очевидним є й той факт, що російський посол у Стамбулі Я.І. Булгаков подібні свідчення спеціально збирав з метою використувати їх у якості шантажу османських урядовців. Розібратися у прикордонних реаліях, до того ж обтяжених постійним перебуванням військових, встановленням і частою зміною державних кордонів, неупорядкованістю насправді не турецьких, а ново захоплених російських територій було важко. Практично неможливим було встановити приналежність людини до запорозького товариства (після знищення Нової Січі минуло 10 років). Однак дипломату вигідно було дорікнути щодо нерозв'язання османською стороною саме «козацького питання», очевидно, більш болючого і знакового для російської сторони. Тож навіть російський консул в Яссах І.І. Северин мав надавати інформацію такого ж характеру.

Саме 1785 роком датується справа з відповідною назвою з Архіву зовнішньої політики Росії (далі – АЗПР) «Переписка Генерального консула Северина с посланником в Константинополе Я.И. Булгаковым»¹⁹. В одному з таких листів повідомлялося про напад у серпні 1784 р. на рибалок, які знаходилися на Аккерманському

лимані, розбійників «из Дуная из Гедерлезкого богаза на двух лодках 40 человек бывших запорожцев и с ними два эсаула, один называемый Игнат Шууга, а другой Николай Таран...»²⁰. Прізвища запорожців дійсно відомі як такі, що стосуються задунайського козацтва. Достовірність подібного нападу не з'ясована. Про нього відомо зі скарг потерпілих, які зверталися по допомогу до російського генерального консула в Яссах І.І. Северина. Очевидно лише одне, що консул вважав необхідним повідомити про подібний інцидент російському послу Я.І. Булгакову.

Отже, зіставлення інформації з документів, що збереглися у турецьких та російських архівах, дають можливість не тільки перевірити достовірність інформації, а й зрозуміти сенс її використання тодішніми російськими та османськими урядовцями. Очевидно, що донесення російського посла Я.І. Булгакова Порті у березні 1785 р. не може бути достовірним для вивчення історії задунайського (запорозького) козацтва. Однак при співставленні з аналогічними за змістом документами з внутрішніх російських ділових справ, це донесення може демонструвати дипломатичну гру, яку здійснювали з іншою метою. У даному випадку мова йшла про відволікання уваги від найбільш важливих питань – захоплення Криму, відтягування чергової російсько-турецької війни. Однак той факт, що в якості об'єкта фальсифікацій обиралися саме запорозькі козаки, теж вартий уваги і свідчить про болючість цього питання для російських урядовців.

Примітки:

1. Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса / М.С. Мейер. – М. : Наука, 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / под ред. Э. Ихсаноглу ; пер. с тур. – М. : Восточная литература РАН, 2006. – Т. 2.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: с 1649 по 1825 гг. (далее ПСЗ РИ) – СПб., 1830. – Т. XIX. – №14164. – С. 957-967.
3. Там же. – Т. XX. – №14851. – С. 800-805.
4. Там же. – С. 803.
5. Там же. – № 14870. – С.817-819.
6. Там же. – С. 818.
7. Там же. – № 15006. – С. 932-933.
8. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 91-93; Каюк С. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території / С. Каюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. VIII. – С. 255-259.
9. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XIX. – №14164. – С. 958.
10. Могульова С. (Каюк С.) «Запорожець за Дунаєм»: чужинець чи в своєму природному середовищі? / С. Могульова (С. Каюк) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – Секції III, IV, V. – С. 75-79.
11. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России / В.Д. Смирнов ; отв. ред. С.С. Орешкова. – М. : Изд. дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. 2. – С.175-191.

12. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения : в 4 т. / под ред. Н. Дубровина. – СПб. : Тип. Имп. Ан. – Т. 3. 1779-1780 гг. – 1887. – XXII. – 741 с.; Т. 4. 1781-1782 гг. – 1889. – XXVIII. – 1004 с.
13. Серeda О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. / Олександр Серeda. – Одеса : Астропринт, 2015.
14. Серeda О. Османсько-українське степове порубіжжя ... – С. 258-259.
15. Там само. – С. 296.
16. Там само.
17. РДВІА, ф. 52, оп. 1/134, спр. 315, ч. 2.
18. Там же, арк. 82.
19. АЗІР, ф. 69, оп. 69/1, спр. 41.
20. Там же, арк. 83.

Отримано: 29.06.2017.

Олена Бачинська
(Одеса)

**ГЛОБАЛЬНЕ ТА ЛОКАЛЬНЕ В ПОЛІТИЦІ:
ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ МІЖ ТРЬОМА ІМПЕРІЯМИ –
ОСМАНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ, АВСТРІЙСЬКОЮ
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)**

Османська, Російська й Австрійська імперії – творці глобальних планів, гравці міжнародної політики та війн, країни, що здійснювали переділ кордонів у Центральній, Східній та Південній Європі наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. Однак глобальні – стратегічні плани мають реалізовуватися через систему заходів, наприклад, тактичних операцій, використання місцевої специфіки та локальних особливостей. В глобальному геополітичному розподілі, що відбувався в зазначений період, в досягненні своїх планів три імперії мали враховувати таку локальну місцеву особливість – на території, де мали відбуватися військово-політичні події перебували українські козаки. І хоча в кінці XVIII ст. вони вже були такою значною бойовою одиницею, як у XVII ст., але могли значно вплинути на хід російсько-османського протистояння. Визначимо основні аспекти такого локального впливу.

Перший аспект – оселення та освоєння прикордонної території запорожцями. Вихід значної кількості запорожців з Російської імперії після зруйнування Запорозької Січі 3-5 червня 1775 р. у межі Очаківської округи, межиріччя Дністра та Дунаю, тобто території, що належала на той час Османській імперії, став визначальним фактором цього аспекту. Інша частина козаків розійшлася південноукраїнськими землями, що перебували на той час у складі Російської імперії. І хоча, в першу чергу, самим козакам тепер у межах двох імперій потрібно було визначати своє місце в нових умовах життя, а в Османській імперії ще й, за можливістю, відтворити власну організацію – Січ. Росія та Османська держава також з обережністю спостерігали за новою ситуацією.